

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЛЮДИНИ

Загальні тенденції розвитку, що поєднує й прогресивні й, на жаль, регресивні тенденції, детерміновані тривалою системною кризою різного масштабу – усе це безперечно зумовлює як інтенсифікацію класичних, так і пошуки нових засобів подолання кризових явищ, стимулювання людської діяльності у різних сферах, зумовлює необхідність більш успішної реалізації людських ресурсів – у першу чергу творчого потенціалу окремої людини, окремого працівника, так само як і потенціалу колективів, виробничих структур, кожної країни й аж до людства включно.

Дослідження творчого потенціалу, зокрема, в близьких нам сферах науки та освіти, є самостійною, але багатоплановою проблемою, яка, зрозуміла річ, становить інтерес не лише для психології, а й для цілої низки наук, зокрема педагогіки, філософії, соціології, медицини, економіки й, скажімо, якщо її відокремити в автономну науку, – для тієї ж таки акмеології. Я зупинюся лише на деяких суто психологічних в першу чергу аспектах, які спробую виділити з загального дуже строкатого й чималого за розмірами клубка цієї комплексної проблеми.

Ні в кого не викликає сумніву, що адекватний аналіз тривалої системної кризи, яка стосується нашої країни й кожного з нас, потребує обов'язкового врахування людського фактору, спеціального вивчення суто психологічних детермінант, що мають, на думку багатьох провідних фахівців, у ряді випадків визначальне значення у цілісному функціонуванні суспільства, виробництва, науки, освіти, культури й т. ін.

Необхідність розв'язання складних соціально-економічних проблем виходу України з кризової зони передбачає, зокрема, здійснення спеціальних розробок, які б сприяли реальному врахуванню творчих можливостей науки, освіти та інших важливих сфер. У зв'язку з цим видається досить актуальним визначити:

- існуючий творчий потенціал науки та освіти в Україні в усіх її взаємозв'язках з виробничо-промисловим та аграрним потенціалами;

- виявити нереалізовані та слабкореалізовані можливості у сферах творчої праці та підготовки висококваліфікованих спеціалістів;

- розробити психологічну систему стимулювання творчої активності, конкретних реалізацій потенціалу на колективних та індивідуальних рівнях у різних сферах діяльності (скажімо, у тих же науці та освіті).

У зв'язку з цим, а також з урахуванням конкретних спрямувань спеціальних проектів головною метою зрештою повинна стати розробка психологічних програм розвитку творчого потенціалу на різних рівнях, у різних сферах, а також розробка психологічних технологій активізації творчих можливостей як індивідуальних, так і колективних.

Наука і освіта, №4-5, 2007

При цьому в даному контексті особливо важливим видається аналіз наступних психологічних та пов'язаних з ним аспектів:

- загальний соціально-психологічний клімат різного масштабу (починаючи від усіх видів локального й кінчаючи загально-громадським, державним);

- урахування реальних психологічних детермінант творчої поведінки людини в сучасних умовах (інформаційні потоки, технізація, насичені комунікативні канали та ін.);

- активізуючі й мобілізуючі фактори творчої діяльності в ускладнених, кризових а часом і екстремальних умовах;

- прогнозування розвитку та особливостей реалізації творчого потенціалу так само в різних масштабах та умовах.

Орієнтація на максимальне врахування психологічного фактору, як вже було зазначено, передбачає також і орієнтацію на здійснення комплексного підходу, що водночас також дозволить підвищити достовірність урахування всіх цих тенденцій та явищ, а також до певної міри формалізувати окремі суто психологічні феномени шляхом уведення хоча б орієнтовних поправочних коефіцієнтів.

Оскільки мова йде про творчий потенціал, абсолютно закономірним є питання про сьогоденні наукові уявлення про нього, його суть, його структуру, не кажучи вже про можливості його розвитку, збагачення та, що найголовніше в реальному житті, реалізації.

Слід одразу сказати, що палітра визначень творчого потенціалу, з одного боку, не дуже багата, а з іншого, як це в психології майже звична річ, – різнопланова, а часом визначається не тільки туманністю, а й суцільним протиріччям. Не вдаючись до розгорнутого аналізу, зупинимось на деяких, на наш погляд, особливо важливих питаннях.

Взагалі в етимологічному плані під потенціалом розуміють можливість здійснювати щось (фізичний потенціал – запас фізичних сил, електричний потенціал, загальний енергетичний потенціал та ін.). У цьому відношенні, мабуть, не має потреби дискутувати, що у найпростішому найкоротшому варіанті можна говорити про творчий потенціал як про ресурс творчих можливостей людини, здатність конкретної людини до здійснення творчих дій, творчої діяльності в цілому. У нашому концептуальному визначенні, коли ми розглядаємо поняття „творча людина”, то це і свідчить про те, що ця людина потенційно здатна до творчості. Інша річ в яких масштабах, в якому обсязі, на яких часових дистанціях, в яких сферах та ін. – це вже потребує окремих уточнень у кожному конкретному випадку.

Цілеспрямованих визначень творчого потенціалу

у психологічній літературі дуже мало – найчастіше про нього говориться, так би мовити, як про саме по собі зрозуміле утворення. Але це далеко не так, і тут не потрібно вдаватися до якихось витончених аналітичних розробок, а просто переглянути термінологічні масиви у відповідній літературі. Може при цьому навіть скластися враження, що дослідники, - і при цьому ми говоримо лише про тих, хто досліджував чи досліджує проблеми творчості, - уникають, обминають таких визначень, навіть бояться наближатись до такої насправді утаємниченої структури як творчий потенціал. У чому тут справа?

Перш за все й поза усяким сумнівом, – головне полягає в тому, що творчий потенціал це саме та система, яка абсолютно, так само як скажімо й підсвідомість, прихована від будь-якого зовнішнього спостереження; більш того, ми ж прекрасно розуміємо, що й сам носій, так би мовити, творчого потенціалу мало або й зовсім нічого не знає часом про свої творчі можливості. Про справжні творчі можливості конкретної людини ми можемо доказово, а не гіпотетично, говорити лише на основі здійсненої діяльності, отриманих оригінальних творів. Творчий потенціал стає реальною, а не уявною, прогнозованою цінністю лише реалізуючись у винаходах, конструкціях, книгах, картинах, фільмах тощо.

Тут, як сказав би один із героїв Достоєвського, драма очікуваного й реалізованого. Драма, яка може у фіналі стати патетичною сонатою Бетховена, або трагедією нереалізованого таланту, бо ж на шляху від „столиці можливостей” до „столиці реалій” може бути багато перешкод, а часом трапляються й прірви.

Але ж реальне буття буквально вимагає від нас все більш і більш точного прогнозування наших творчих можливостей, бо ж творчі можливості це – не виключено наш останній ресурс у поєдинку й зі створеним нами самими світом і з самими собою. Тому перед психологією стоять дуже відповідальні й складні завдання – здійснення наукових глибоких рейдів у Гімалаї творчості, і, якщо вже на те пішло, то й у Шамбалу творчого потенціалу.

Спробуємо, не зважаючи на серйозність сказаного, розібратися з самою структурою творчого потенціалу. Але перед цим необхідно зазначити, що багато дослідників, – і це значно полегшить нашу методологію й саму теорію, – фактично під творчим потенціалом мають на увазі, як у цьому можна пересвідчитись, обдарованість, готовність до діяльності, а в нашому випадку – творчу обдарованість, готовність до творчої діяльності. Якщо подивитись уважно, то можна дійсно переконатися, що ті ж таки дослідники здібностей, обдарованості (Г.С.Костюк, Б.М.Теплов, О.М. Матюшкін, Я.О.Пономарьов, Н.В.Кузьміна та багато інших) вживали ці поняття майже синонімічно.

Свого часу (1995) ми, орієнтуючись на наші дослідження та дослідження інших фахівців (О.М. Матюшкін, В.Д. Шадріков, Е.О. Голубева, Д.Б. Богоявленська, Е. де Боно, Ю.Д. Бабаєва та ін.),

представили загальну структуру творчого потенціалу, яка може визначатись такими основними складовими:

1) задатки, нахили, що виявляються в підвищеній чутливості, певній вибірковості, наданні переваг чомусь перед чимось іншим, загальною динамічністю психічних процесів;

2) інтереси, їх спрямованість, частота й систематичність проявів, домінування пізнавальних інтересів;

3) допитливість, потяг до створення нового, нахили до пошуку й розв’язання проблем;

4) швидкість у засвоєнні нової інформації, створення асоціативних масивів;

5) нахили до постійних порівнянь, зіставлень, вироблення еталонів для наступних порівнянь, відбору;

6) прояви загального інтелекту – „схоплюваність” розуміння, швидкість оцінювань та вибору шляхів розв’язку, адекватність дій;

7) емоційна зафарбованість окремих процесів, емоційне ставлення, вплив почуттів на суб’єктивне оцінювання, вибір, надання переваг;

8) наполегливість, цілеспрямованість, рішучість, працелюбність, систематичність у роботі, сміливе прийняття рішень;

9) творча спрямованість на пошуки аналогій, комбінування, реконструювання, нахили до зміни варіантів, економність у рішеннях, використанні часу, засобів тощо;

10) інтуїтивізм – здібність до прояву несвідомлюваних швидких (часом – миттєвих) оцінок, прогнозів, рішень;

11) порівняно швидке й якісне оволодіння вміннями, навичками, прийомами, технікою праці, майстерністю виконання відповідних дій;

12) здібності до реалізації власних стратегій і тактик при розв’язанні різних проблем, завдань, пошуках виходу зі складних, нестандартних, екстремальних ситуацій.

На перший погляд, наче випадкове співпадання, але насправді лише підтвердження того, що творчий потенціал привертає до себе все більшу увагу – це висновки, які зробила буквально одночасно з нами Н.В.Кузьміна, говорячи про різницю у розвитку кожної особистості і ця різниця, на її думку, у першу чергу зумовлена саме творчим потенціалом кожної особистості. Розглядаючи предмет порівняльного акмеологічного дослідження, вона виділила наступні елементи творчого потенціалу спеціаліста (1995):

1) індивідуальні якості (стать, вік, структура сім’ї, координати народження, стан здоров’я);

2) рівень продуктивності діяльності в розв’язанні творчих задач (вищий, високий, середній тощо);

3) інтегративні схеми інформаційного самозабезпечення, рольові взаємодії, аналізу зворотного зв’язку при розв’язанні творчих задач;

4) психологічні передумови продуктивного розв’язання творчих задач (система відношень, установки, цінності, спрямованість, мотивація);

- 5) здібності, структура компетентності;
- 6) когнітивні, емоційні та вольові якості суб'єкта при розв'язанні творчих задач;
- 7) структури вмільостей (гностичні, проєктувальні, конструктивні, комунікативні, організаційні);
- 8) вплив контексту (тобто професійного, непрофесійного, сімейного оточення);
- 9) соціальний вплив – оцінка, заохочення, підтримка, соціальна роль;
- 10) психологічна готовність до перебудови (реконструювання – В.М.) діяльності у пошуках нових способів розв'язання творчих задач (самооцінка, інтернальність, екстернальність, догматизм, інтуїція);
- 11) способи врахування системи обмежень та вимог до розв'язання творчих задач, обумовлених професією та виробництвом;
- 12) способом врахування системи вимог та обмежень до розв'язання задач, що зумовлюються моральними принципами.

Як бачимо, тут так само дуже великий перелік основних елементів указаної структури, що, з одного боку, зумовлює складності суто психологічного дослідження творчого потенціалу, а, з другого, – без сумніву зумовлює необхідність системності, комплексності, міждисциплінарності в загальному масиві досліджень.

Є й деякі розбіжності у визначених складових. Це цілком зрозуміло, бо, з одного боку, у нас ідеться, так би мовити, про творчий потенціал взагалі, а у Н.В.Кузьмінної – про творчий потенціал, який зумовлює вже високий рівень його прояву – на вершинах акме. Але, так само є й розходження, які можна пояснити й нейтралізувати лише цілеспрямовано продовжуючи теоретичні і експериментальні дослідження. Це так само, а часом і в більшій мірі, стосується інших підходів до творчого потенціалу, або того утворення, яке можна вважати за такий (наприклад, коли мова йде про розум, інтелект і т. ін., дивись наприклад, праці Ю.О.Самаріна, Р. Стернберга та ін.).

Пізніше відома дослідниця у сфері творчої акмеології Н.Ф.Вишнякова (1990), визначаючи архітектоніку зрілої особистості, здатної досягати акме (вершин), представила її у вигляді айсберга, який описала сьома рівнями. При цьому виділяючи ці рівні (починаючи знизу: ресурсна (підсвідома) сфера творчої зрілості; фізична зрілість (З.); особистісна З. (ментальна, когнітивна); міжособистісна З.; професіональна З.; креативна З.; духовна З., автор за зрозумілою логікою розташувала ресурсну сферу творчої зрілості як перший шар, включивши до неї і творчий потенціал як такий (оригінальність мислення, ява, інтуїція, почуттєвий досвід, обдарованість, ініціативність), а також підсвідому сферу (природні задатки). Не заперечуючи проти правомірності такої моделі для схематичного опису архітектоніки акмеологічної зрілості особистості, я би все ж розширив діапазон творчого потенціалу згідно із запропонованим

вище реєстром. А головне – нам видається, – і це по своєму принципове питання, – творчий потенціал представлений у подібних моделях. Не зважаючи на їх метафоричність та умовність, було б більш реалістично ставити потенціал не тільки у фундамент – важлива його частина безперечно там – а по всіх рівнях, по всіх, так би мовити, поверхах психічної архітектоніки творчої особистості, оскільки творчий потенціал – не суцільне автономне утворення, а складна підсистема яка тісно (невідривно) переплітається з іншими структурними складовими психіки, в даному випадку її, умовно кажучи, детермінуючих творчі процеси елементів (порівняємо з теорією здібностей К.К. Платонова).

Але здійснюючи проміжне інтегрування деяких тез відносно структури творчого потенціалу, ми можемо зазначити, що на сьогодні питання стосовно його архітектоніки залишається цілком певною мірою відкритим. Ясна річ, що деякі характеристики можуть видаватися на рівні здорового глузду, суб'єктивного і об'єктивного людського досвіду навіть не гіпотетичними, а аксіоматичними, проте це не позбавляє нас від необхідності здійснювати наукові дослідження не тільки заради угамування пізнавальних інтересів, а, звичайна річ, для побудови справді реальних існуючих, а не гіпотетичних структур із залученням переконливих фактів та їх вагомості. Це загальне положення.

І оскільки мова зайшла про спеціальні дослідження у цих напрямках, варто хоча б коротко зупинитись на методичних можливостях сучасної психології.

Зрозуміло, коли мова йде про творчість, творчу обдарованість, відразу виникають дуже непрості питання щодо змісту й організації дослідження, його адекватності в першу чергу самій унікальності творчих проявів, адже саме їх унікальність та найчастіше, – коли, наприклад, ідеться про прояви тієї ж інтуїції, підсвідомого, – їх суцільна прихованість, не дає можливості застосування не тільки “звичайних” тестів, але навіть на перший погляд витончених апаратурних експериментів. Я, наприклад, був увесь час скептично налаштований стосовно експерименту щодо відслідковування й реєстрації очних рухів під час розв'язання різних задач (це перш за все гра в шахи, сприймання картин та деякі інші). І в цьому відношенні відомі дослідження тих же таки О.К.Тихомирова чи В.П.Зінченка не похитнули моєї впевненості в їх, принаймні в такому методичному втіленні, безперспективності навіть по відношенню до вивчення творчого процесу, не говорячи вже про творчий потенціал.

Тут я цілком згоден з думками О.Р. Лурії відносно автономізації, й тепер можна додати, комп'ютеризації психологічних експериментальних досліджень, які, за його думкою, лише більше відводять нас від цілісної людини, особистості, лише додають нам безліч роздібнених периферійних фактів, які не надають змоги реконструювати цю особистість, як інтегральну, органічну, синтезовану.

Те ж саме можна сказати відносно творчого потенціалу, як безперечно однієї з інтегральних характеристик особистості (це, зокрема, вже було видно й по тих реєстрах елементів, складових творчого потенціалу, які я вже наводив).

В цьому відношенні неабиякі надії ми покладаємо на використання біографічного методу. Звичайно кожного разу повинно йти про конкретну модифікацію цього поки що дуже мало розробленого методу, який, на мій погляд, поки що використовується абсолютно недостатньо, якщо використовується взагалі у психології. Зрозуміло, що за наявності таких реальних можливостей цей метод може бути реалізований у поєднанні з опитувальниками, анкетами, інтерв'ю (при наявності живих героїв біографії), або ж у поєднанні з дослідженнями продуктів діяльності й відповідно мемуарів, листування тощо, як це, наприклад, я в певній мірі здійснив, досліджуючи творчу особистість відомого художника - Михайла Врубеля (див. також праці Б.Бурсова, В.Вересаєва, А.Груайя, С.Цвейга та ін.).

Я особливо наполягаю на використанні цього методу у дослідженні саме творчого потенціалу, бо саме він (біографічний метод) дозволяє прослідкувати за багатьма особливостями проявів творчого потенціалу протягом більш чи менш тривалого часу. Не слід забувати, що найкращим, найоб'єктивнішим критерієм оцінки масштабів, характеру, спрямування творчого потенціалу безперечно є саме продукти творчої діяльності – наукові відкриття, винаходи, конструкції, книги, опери, фільми тощо. Тут, зокрема, досить цікавим видається питання про розподіл різних творів саме в розгорнутому хронологічному плані, здобуття найвищих досягнень (аспект акмеології), своєрідного ритму реалізації творчих

пиків (згадаймо дуже оригінальну роботу М. Перна “Ритм, життя та творчість”, де, зокрема, відстоюється ідея семирічного творчого циклу та його пиків). Також було б важливо прослідкувати за проявами “моноталантів” та “політалантів”, коли йдеться про вузьку спрямованість обдарованості або ж про її поліфонію (В.Л.Дранков, Б.Ф. Ломов), де ілюстраціями може бути, наприклад, творчість Леонардо да Вінчі і О. Грибоєдова, О. Пушкіна й Т. Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, К. Паустовського, Тетяни Глушкової. До речі про цю останню дуже мало, як це не дивно, знано, а вона, так само як К. Паустовський, М.Булгаков, народжена на Україні, де пройшли її дитинство і юність - талановитий поет, публіцист, філософ, прозаїк; її автобіографічна повість, яка вже видана посмертно, “Після перемоги” – це на мою думку справжній психологічний шедевр, можливо найкращий твір, де ми можемо прочитати блискучі характеристики батьків, бабусі, сусідів, однокласників та ін. – на фоні післявоєнного життя в Києві. Саме така книга, так само як книги названих вище авторів, на мою думку, може дати психологічну характеристику для дослідження передумов розвитку творчого потенціалу, його стимуляторів і блокіраторів набагато більше ніж найекзотичніші комп'ютерні роздруки тестових та лабораторних експериментів.

Тут я маю на увазі чітке адресування подібних біографічних творів не якомусь абстрактному читачеві, а в першу чергу батькам, викладачам ліцеїв та гімназій, загальноосвітніх шкіл, бо ж безперечно, що саме ці структури є чи не найголовнішими «інкубаторами» обдарованих дітей, майбутніх талановитих фахівців у різних галузях діяльності.

Подано до редакції 12.04.07